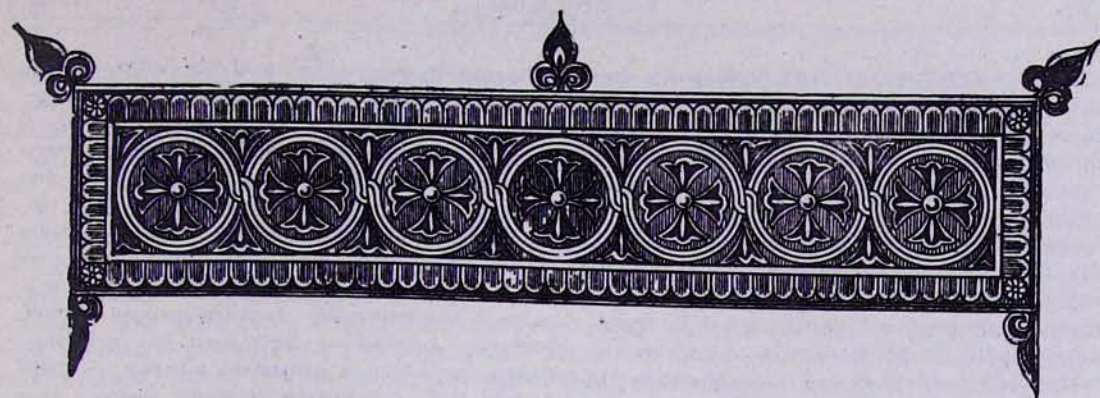

«ԱՐԱՐԱՏ»-Ի ՈՒ ԵՐԳ-ԵՐԱԺՇՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐԸ*

Բ.

Անցյալ դարավերջի ու ներկա դարակզրի հայոց երաժշտական մշակույթի կառուցմանը կապված էական երևույթներից ու խնդիրներից ամսագրում քննված են՝ Արևելյան Հայաստանում հայկական ձայնագրության ուսուցումն ու տարածումը, հայ եկեղեցու ավանդական երգերի ձայնագրային ժողովածուների ստեղծումը և մեր հոգևոր կրթարվեստում արդի բազմաձայնության զարգացումը:

Արևելյան Հայաստանում հայկական ձայնագրության ուսուցումն ու տարածումը նախաձեռնողն էր Գևորգ Դ երաժշտասեր մեծագործ կաթողիկոսը, որ հայ եկեղեցու պաշտամանը կարգավորման հարցում շարունակելով Սիմեոն Երևանցու հարթած ճամփան, այս մասին իր բազմարդյուն ջանքերին սկիզբ դրեց 1873-ին, Պոլսից հրավիրելով Նիկ. Թաշճյանին ու հրապարակելով իր պատմական Կոնդակը⁴⁹:

Այնուհետև տարբեր հեղինակներ մեկնաբանում, մանրամասնում են. աստվածապաշտության մեջ երաժշտության կատարած դերի ու ձայնագրության արվեստի ուսուցման մասին կաթողիկոսի մտքերը: Հոդվածներով հանդես են գալիս, օրինակ՝ Վհր. Վրդ. Մանկունին⁵⁰ և Մեսր. քհ. Փափագյանը⁵¹: Վերջինս տալիս է հիշյալ մտքերի առավել պարզ ու մատչելի մեկնությունը, անելով մի բաղդատություն, որ պատմական հետաքրքիր փաստ ունի իր մեջ. «ուրեմն,—ասում է նա,—թե քահանայք և թե դպիրք կամ տիրացուք կպարտավորին հմուտ երգիչներից

սովորել և ապա ձայն ձայնի՝ եղանակ եղանակի հարմարեցնելով և մեղմաձայն և քաղցր եղանակներով դաս առ դաս երգել՝ ոչ թե խառնաշփոթ ձայներով եկեղեցին հարելունյան աշտարակ դարձնելով՝ ունկնդրաց սրտերը պղտորեն և գայթակղության առիժ դառնան, ինչպես պատահում է ուրեք ուրեք [!], որ երբեմն եկեղեցվո մեկ դասից սկսում են ցան ձայնով՝ էն մյուս դասից բարձրացնում են, մեկը ծանր կերպով է երգում, էն մյուսը թեթևացնում, մինը սկսում է չորրորդ ձայն, մյուսը՝ երկրորդ ձայնով է պատասխանում. իսկ երգեցողներից ոմանք թողած երգեցողությունը՝ սկսում են իրար հետ թըշնամաբար վիճել»⁵²: Իսկ Վհր. Մանկունին նույնպես ելնելով հայ պաշտոնեթղթության իրեն ժամանակակից վիճակից, քանի որ՝ «երբեք չենք ներեր ումեք ասել՝ զի եկեղեցական երաժշտություն մեր բոլորովին խանգարված է, սակայն ի վերս ալսր ամենայնի՝ անկեղծությամբ ևս պետք է խոստովանիլ՝ զի բավական օտար եղանակներ հաջողած են սարդիլ և մինչև անգամ ինչ ինչ շարականաց և երգոց ըստ

* Ծարունակված «Էջմիածին» ամսագրի, 1968 թվականի №№ ԺԱ—ԺԲ-ից:

⁴⁹ «Արարատ», 1873, էջ 383—385:

⁵⁰ Եկեղեցական երաժշտություն և ձայնագրություն, «Արարատ», 1873, էջ 410:

⁵¹ Հաղորանվագ երգոց ազդեցություն, «Արարատ», 1873, էջ 413:

⁵² Այս առումով ուշագրավ մի դիտողություն էլ անում է Մ. Խոստիկյանը, երբ քննելով այն կապվածները, որոնք վերաբերում են՝ Ներսես Գ-ի ժամանակ «Շոնընտի» կոչված ժողովածուի ստեղծման պարագաների մասին Կ. Գանձակեցու հաղորդած տեղեկություններին, գրում է. «Կարծես թե մինչև այսօր էլ, երբ կանոնի ենթարկված և տպագրված շարական ունենք, կաթողիկոսի ներկայության հենց Էջմիածնում այդպիսի շփոթություններ չեն պատահում: Եվ եթե այժմ այդպես, ապա որչափ ևս առավել այն ժամանակ, երբ շարականների թիվը որոշ և կարգը հաստատ չէր, երբ կրոնական ոգին դեռ վառ էր, և յուրաքանչյուր վարդապետ յուր իրավունք կհամարեր նոր շարականներ հորինել և եկեղեցում երգել տալ: «Արարատ», 1908, էջ 942:

ձայնիցն եղանակներ փոփոխված և մի քանի ձայններ բոլորովին մոռացված են, մասնավոր կան տեղեր՝ որոց մեջ 4—6 ձայներ կամ ավելի և պակաս կգործածվին, կան տեղեր՝ զի աճ ձայնը ալ-ի և բլ-ի վերա եղանակելով կերգեն», միաժամանակ շոշափում է պատմական անցյալի փաստերը:

Կաթողիկոսի նախատեսած ծրագրի համաձայն, մինչև 1873 թվականի սեպտեմբեր ամիսը Ռուսաստանի վեց թեմերից երեսուն չափաֆա, ընդունակ դպիրներ են հավաքվում Էջմիածնում, և Նիկ. Թաշճյանը ձեռնամուխ է լինում ժառանգավորաց դպրոցի աշակերտների և Մայր Աթոռի սարկավագների ու դպիրների հետ միասին՝ նրանց ևս ինն ամսվա ընթացքում հայկական ձայնագրության արվեստը ուսուցանելու, այլև Ծարականի, Ժամագրքի ու Պատարագի բոլոր հատկի եղանակները ձայնագրելու գործին, որ և հաջողությամբ է ընթանում: Նույն թվականի դեկտեմբերի 14-ին Մայր տաճարում երգեցողությունը առաջին անգամ կատարվում է ձայնագրությամբ: Ուսումնական տարվա վերջին վերոհիշյալ 30 դպիրները ետ գնալով իրենց թեմերը, տեղերում տարածում են ձայնագրության արվեստը: 1874-ին տպագրվում են հայկական ձայնագրության Դասագիրքն ու ձայնագրյալ Պատարագը⁵³ և հրատարակության են հանձնվում Ծարականը⁵⁴ ու Ժամագիրքը⁵⁵ ևս: Այս բոլորը ուրախության, հրճվանքի և զմայլանքի զգացումներ են շարժում արևելահայ հասարակության ու մտավորականության, ինչպես և ընդհանրապես հայկական շրջաններում: 1873-ի վերջերին Ստաթի վանքից գործով Էջմիածին եկած Ստ. վրդ. Մխիթարյանը, մոտիկից ծանոթանալով երգ-երաժշտության բնագավառում այստեղ կատարվող խոր տեղաշարժերին, իր պարտքն է համարում հատկապես անդրադառնալ դրանց ու միաժամանակ հրապարակալ հայտնել իր հիացումը⁵⁶: Բիչ անց ամսագիրը ավետում է՝ «Ռուսաստանի հայոց վիճակներն» Եկեղեցական Ձայնագրության տարածման և հառաջադիմության համար ըստ բավականին բերկրափայլ տեղեկություններ հետգհետե կհաճախեն, և ամենուրեք ուսանողաց մեջ երևեցած խանդն և եռանդն՝ և անխոնջ ջանքով և հարատևելությամբ ուսանելու փուլերն մեծ մխիթարություն կպատճառեն Վեհ. Հայրապետի՝ ինչպես նաև համայն հոգեւոր և եռանդուն Հայոց արտին»:

և այդ առթիվ շնորհակալական խոսքեր ուղղելով Թաշճյանին, գտնում է, որ «պ. Թաշճյանն՝ զկնի Պատա Համբարձումի՝ արժանացալ Հայկական Ձայնագրությանը

⁵³ Դասագիրք եկեղեցական ձայնագրության հայոց, աշխատասիրեաց Նիկողայոս Թաշճյան, Վաղարշապատ, 1874: Ձայնագրեալ երգեցողութիւնք սրբոյ Պատարագի, Վաղարշապատ, 1874 (բ. տպ. 1878-ին):

⁵⁴ Ձայնագրեալ Ծարական, Վաղարշապատ, 1875:

⁵⁵ Երգք ձայնագրեալք ի ժամագրոց, Վաղարշապատ, 1877:

⁵⁶ Տես՝ Ստ. վրդ. Մխիթարյան, Ձայնագրություն և Հանդես, «Արարատ», 1874, էջ 26—27:

նագրությունը ծաղկեցնողներուն մեջ երկրորդ տեղը բռնել, իսկ Ծարականը և եկեղեցական ամեն երգերը ձայնագրելով և ի տպագրություն հանձնելով՝ առաջին տեղը իրավամբք գրաված է, զոր անշուշտ Ազգային և Եկեղեցական պատմությունը մեր ի ժամանակին ըստ արժանվույն և ըստ վաստակոցն պիտի գնահատեն և նորա անունը պիտի փառավորեն»⁵⁷: Ավելի հետո ամսագիրը հայտնում է, թե հայկական ձայնագրության տարածվելով և եկեղեցական երաժշտության բարեկրթության աշխատանքների ծավալվելով «քանի քանի տեղերեն հատկապես ուղերձներ և գոհության թույլեր կձեռնվին հանուն Վեհ. Հայրապետի ամենայն Հայոց, որոց մեջ նշանավոր տեղ կունեն Օրեսայի Հայոց դպրոցի հոգաբարձություն և նորին Հայտարարագրությունը և ուղերձը»⁵⁸: Վիճակներում ևս տեղի ունեցող լուրջ բարեփոխությունների մասին իմանում ենք ականատեսների վկայություններից էլ: Այսպես, Ս. Տեր-Մելիքսեղեկյանը, պաշտոնական գործով լինելով Ալեքսանդրապոլում և անձամբ ստուգելով պաշտոնագրության ասպարեզում այստեղ տարված աշխատանքների արդյունքները, ի կարողանում տեսածի կողքովն անցնել անտարբեր⁵⁹: Այս հաջողությունները հիմք են տալիս հայոց ծխական դպրոցներին իսկ պարտավորեցնելու «ձայնագրյալ երգեցողությունը», որ և նախաձեռնում է հոգևոր իշխանությունը⁶⁰: Ընդհանուր խանդավառությունը անցողակի բնույթ չի կրում: Գևորգ Դ-ը դեռ 1880-ին էլ, ու դարձյալ՝ անձամբ մասնակցելով գործին, հրատարակության է պատրաստել տալիս «Օրհնությունների քաղվածքները», որ նույնպես չի վրիպում նախաձեռնողի ոմանց ուղարկությունից⁶¹: Թվում է, թե ժամանակին ծավալված սույն մեծ շարժման բուն արգասիքն է այն իրական դրդիչը ևս, որ Ս. Հարությունյանին էլ ուժ ու համարձակություն է տվել բարձրացնելու հայոց եկեղեցիներում «հասարակաց երգեցողությունը» վերականգնելու և զարգացնելու ինքնին ուշագրավ գաղափարը, թեև տվյալ նյութին նվիրված հոդվածում կան և վիճելի ու վերանայելի կետեր⁶²:

Նախընթացից թող այն տպավորությունը չստացվի սակայն, որ ձայնագրության արվեստի տարածման և մասնավոր հայ եկեղեցական երգերի ձայնագրյալ ժողովածուների ստեղծման գործը մեզ մոտ ընթացել է անարգել: Ընդհակառակը, խոչընդոտներ եղել են, և շատ կանուխեն, ինչպես տեսնելու ենք ստորև, որոնք

⁵⁷ Հայոց Ձայնագրություն ի վիճակ և Նիկողայոս Թաշճյան, «Արարատ», 1875, էջ 230—234:

⁵⁸ Հայկական Ձայնագրություն, «Արարատ», 1876, էջ 80:

⁵⁹ Մարգիս Տեր-Մելիքսեղեկյան Բայինդուրցի, Ձայնագրություն և հանդես Ռադեսանդրապոլ, «Արարատ», 1876, էջ 31—33:

⁶⁰ Տես՝ Կանոնք ծխական դպրոցաց, «Արարատ», 1876, էջ 381:

⁶¹ «Արարատ», 1881, էջ 482:

⁶² Ս. Հարությունյան, Հասարակաց երգեցողությունը, «Արարատ», 1907, էջ 409:

ի վերջոյ այնպիսի հետքեր են թողել, նույնիսկ «Արարատի» էջերում, որ այժմ ստիպված ենք հստակ վերաբերմունք ցույց տալ դրանց նկատմամբ: Տակալի՜ Ստ. վրդ. Մխիթարյանը իր արդեն վկայակոչված հոդվածի սկզբում անհրաժեշտ է համարել մի ակնարկ անել⁶³: Հաջորդ տարին «Արարատը» քիչ ավելի էր բացում վարագույրը, ասելով. «Պ. Թաշճյան» տակավին ամխոնց կհետևի և պիտի հետևի հայոց Ձայնագրությունը ավելի ևս մշակելու՝ ճոխացնելու և պայծառացնելու՝ և միշտ պատրաստ է և կհանդեր լսել հասկացող և ողջամիտ թե Հայկական և թե Եվրոպական ձայնագրագիտաց՝ ինչպես նաև գրագիտաց օրինավոր դիտողությունը և բանադատությունը՝ և ըստ այնմ ուղղել թեև ուղղելի ինչ գտանվի, կամ ավելի լավ և դյուրըմբռնելի հրահանգներ և կանոններ հավելուլ, թեև դժբախտաբար անցյալ տարվան հետևե ցարդ մորա անձին դեմ հարձակվելեն և չար մախանձու և կրից արդյունք եղող պարծենկոտ և սնաբան դղըրդմունքներեն ավելի ոչ ինչ լուրջ և օգտավետ մի դիտողություն կամ բանադատություն չերևցնալ, և մի քանի անձինք այն աստիճան կիրք կբանցեն՝ որ երբ հուզված վիճաբանության՝ կամ լավ ևս է ասել՝ անվանարկիչ հարձակմանց մեջ ուշադրության արժանի մի թեթև և կարևոր կետ նկատվի, այն ևս յուր հարգը կկորսնցնե, և ցավալի է՝ որ մի ամսագրո խմբագրություն ևս կոշիկեն վեր ելեր և յուր մշտական սովորության համաձայն՝ գրական հրապարակին վերա տեսնված սնապարծ և անօգուտ հակառակությանց դեմ՝ պ. Թաշճյանի պատասխանեաց ամբողջ հրատարակությունը առանց տեսնելու՝ ընթեռնելու և համեմատելու՝ միայն մի կողմին և մի անձի հրատարակածը իբր թե պաշտպանելու կկանխե» (ընդգծումը մերն է—Ն. Թ.)⁶⁴: Տեսնում ենք, որ վեճերը գրադեցրել են նաև ժամանակի հայ մամուլը, և դրանց ընթացքում արվել են նկատառնելի դիտողություններ ևս, ինչպես ասված է վերևի մեջբերման մեջ էլ, որոնցից կարևորը մեր ընդգծածն է: Խնդրի սկզբունքային կողմը պարզելուն խանգարել են չափազանց բուրբուռված կրքերը, ինչպես և մեր մամուլի մի քանի օրգանների՝ այն ժամանակների համար նորաձևային մոլությունը՝ հակադրվել էջմիածնին ու «Արարատին»: Ավելի հստակ դիտողություններով հանդես է եկել «Մեղու Հայաստանին», որին և մանրամասն պատասխաններ է տվել «Արարատի» խմբագրությունը⁶⁵, առանձնացնելով լրագրի առաջ քաշած հետևյալ երեք կետերը. ա) ձայնագրված շարականներն այն չեն, որոնց սովոր է ժողովրդի ականջը, բ) հարկավոր էր լավ երգեցիկներ հրավիրել ամեն տեղերից և ընտրությանը ձայնագրել այն, որ ավելի խլորժելի էր, և գ) ձայնագրած եղանակները շարականների նոքա են, որոնք հաճույական են եղել Նորին Օծու-

թյան, այն է Տաճկաստանի եղանակները, մինչդեռ էջմիածնի և ուրիշ տեղերի եղանակների վերա ուշք դարձուցած չեն: Անդրադառնալով առաջին դիտողության, ամսագրի խմբագրությունը ընդհանրապես ճիշտ է նկատում, որ «ժողովրդի ականջը և երբեմն ժողովրդից ավելի զարգացած ճաշակ ունեցողներն անգամ կարող են շատ անկանոն երգին կամ եղանակին սովորած լինել, բայց սա մի՞թե հիմն է, որ երգն յուր նախնական եղանակով ձայնագրել ձեռնարկողն ժողովրդի ականջին ընտելացածն անշուշտ ընտիր համարեն»: Երկրորդ դիտողության կապակցությամբ տրված պատասխանը հետաքրքիր փաստեր է պարզում մեր առջև: «Պարզ կերևի,—գրում է խմբագրությունը,—որ լրագրին անհաշտ է Վեհ. Կաթողիկոսի տնօրենությունը, որ երբ ձայնագրություն կպատրաստվեր քանիցս ժողովրդի եղած են և հարցվեցան որոնք հայտնի էին հին եպիսկոպոսներից և վարդապետներից և ինչ որ կանոնավոր և հարազատ ճանաչվեցավ, ընդունվեցավ: Այսպես օրինակ Հարության Ավետարանից հետո ասելի «Փառք յարութեան քո, Տէր, Նորաստեղծեալ» և այլն էջմիածնում երգվածներ են ձայնագրված: «Յիշեցուք»-ից հետո տոն օրերին երգելի «Անբաժանելին» երգը Վենետիկից առնված է արք. Գաբրիել արքեպիսկոպոս Այվազյանի (որ հին եղանակների քաջ շարականագետ է) երգածով ձայնագրելով: Եվ Ռուսիայի հայերի մեջ կզոտնըվի՝ արդյոք մի ուրիշն, բացի մոր ձայնագրագետներից, որ իմանար «Անբաժանելին» երգել: Նույնպես Գաբրիել արքեպիսկոպոսի երգածով ձայնագրված է ս. Հատորության ժամին երգելի «Ով անմահ հաց կենաց» և այլն: Ազգի Հայրապետի և էջմիածնի Կաթողիկոսի եկեղեցու տոներին հանդիսավոր կերպով սեղանի առաջ երգելի «Եւ ևս խաղաղութեան» քարոզը արք. Գևորգ արքեպիսկոպոս Վեհապետյանի երգածով է ձայնագրված, և այլն և այլն: Հմուտ երգիչ մի հին եպիսկոպոս կխոստովաներ, թե մա չգիտե մյուսն օրհնության կամ եպիսկոպոս ձեռնադրելու քարոզների եղանակներ և ուրիշ քանի մի ծանր երգեր և ստեղծներ, ուրիշներն ևս մոռացել են: ...Ուրեմն ոչ մի տեղ չգտնված երգերը միակ գտնված ընտրելագույն և հարազատագույն աղբյուրից վերցնելը և ձայնագրելը կարո՞ղ է միթե երբևիցե կամայականություն համարվել: Ավելի ծանրակշիռ է երրորդ դիտողությունը և դրա առնչությամբ խմբագրության տված պատասխանը պետք է (ու կարող էր) ավելի փաստաշատ լիներ: Համեմալն դեպս, այնտեղ ասված է, որ «ձայնագրած եղանակները Նորին Օծության հաճույականներ չեն և Տաճկաստանի միայն, այլ բուն հին հայկական եղանակներ են, որոնք պահպանված են ավելի բազմամարդ հաջաբնակ տեղերում: ...4. Պոլսում պահպանված եղանակը բուն էջմիածնի եղանակն է, որ տարած էին այնտեղ ԺԴ և ԺԵ դարերից հաճախող էջմիածնի միաբանները,—որն առաջնորդության պաշտոնով, որը պատրիարքական Աթոռն ամբառնալով և որը նվիրակությամբ գնալով, որոնց գլխավոր պաշտոնն էր նախաձեռնող լինել եկեղեցական քարեզարդության և մեր նախնական ավանդույթի անթերի պահպանության, որոնց մինն ևս ազգային

⁶³ Ձայնագրություն և հանդես, «Արարատ», 1874, էջ 25:

⁶⁴ Հայոց Ձայնագրություն ի վիճակ և Նիկողայոս Թաշճյան, «Արարատ», 1875, էջ 231, 233—234:

⁶⁵ Տես՝ Ազգային տեսություն, «Արարատ», 1879, էջ 269—275:

կրոնական զգացմունքը վառ և կենդանի պահող երգեցողությունն է: Կաթողիկոսներն ևս՝ ոմանք երթե-վելություն կանեին Բյուզանդիոն և մոցա սովորու-թյուն էր փոխելուանդ աշխատություն մաս մեր երգե-ցողության եղանակների անկորուստ և անհատն պահպանության մասին: Հիշելու է մանապես Սի-մեոն կաթողիկոսի Թեոդորոս սարկավագն, որից կրկին փափագով սովորած էին հայրենի թանկագին եղանակը Կ. Պոլսի հայրենաստենչ հայերը»:

Անհրաժեշտ է նախ՝ լրացնել այն դիտողություննե-րը, որոնք ստաշ են բերված ի պաշտպանություն Ն. Թաշճյանի ձայնագրած երգերի, ապա անդրադառնալ թե՛ Արևելյան Հայաստանում և թե՛ Էջմիածնում մույն երգերի ժամանակին ընդհանրացած տարբերակների կարևոր խնդրին: Պոլսահայ մշակույթի, այդ թվում և եկեղեցական երաժշտության արմատները խոր մխրճված են առհասարակ միջնադարի բուն հայկա-կան հոգևոր կյանքի մեջ: Կաթողիկոսական գահը Սսից Էջմիածին տեղափոխելու ժամանակ (1441 թ.) Կիլիկիայում անշքացած էր արդեն հայ բարձրագույն տիպի դպրոցական կյանքը: Մայր երկրում վերջին տարիներն էր հաշվում Մեծոփա դպրոցը: Ժե դարի երկրորդ կեսին բարձրացավ Երզնկայի Ավագ և Կա-սյան վանքերի համալսարանը, Հովհ. վրդ. Համշեն-ցու գլխավորությամբ: Համշենցու մահից հետո (1497 թ.) նրա աշակերտներ Թորոս Տարոնեցին և

Գրիգոր Չորթան Արմիշեցին մոր համալսարաններ հիմնեցին, մեկը՝ Տարոնի ա. Առաքելոց վանքում, մյուսը՝ Արմեշում, որտեղից և վարդապետական ա-ռաջին իսկ սերնդի ջանքերով ընձյուղեց Բաղեշի նշա-նավոր դպրոցը⁶⁶: Վերջինիս սան և Վարդան Բաղի-շեցու աշակերտ Հովհաննես Կոլոտ պատրիարքի ձեռքով էլ պատվաստվեց Սկյուդարի դասատունը, որ «Թուրքիո հայոց ԺԸ դարու մտավորական կյան-քին վրա հանգրվան մը» եղավ⁶⁷: Պոլսահայ մտավո-րական կյանքը հետագայում բարգավաճեց առատ սնունդ: Բաշելով հայաբնակ ուրիշ աղքատներից ևս, սակայն այդ բարգավաճումը որպես հիմք ուներ Կո-լոտի և նրա աշակերտների ծավալած հսկա գործու-նեությունը: Այս տեսակետից մեզն ու անգամ ավելի բնորոշ մի պատկեր է ներկայացնում պոլսահայ եկե-ղեցական երգարվեստի. որպես ուրույն դպրոցի, գո-յացումն ու զարգացումը:

(Շարունակելի)

⁶⁶ Ն. Ակինյան, Բաղեշի դպրոցը, 1500—1704 (Նը-պաստ մը հայոց եկեղեցւո պատմության և մատենա-գրության), Վիեննա, 1952:

⁶⁷ Բաբգ. ծ. վրդ. Կոլոտեցեյան, Կոլոտ Հովհաննես պատրիարք (պատմագրական և բանասիրական ու-սումնասիրություն), Վիեննա, 1904, էջ 69:

